

Wiesław Tomasz Stefańczyk
Uniwersytet Jagielloński

POSTAĆ BEZOKOLICZNIKA A ODMIANA CZASOWNIKA W CZASIE PRZESZŁYM

Słowa kluczowe: czasownik, bezokolicznik, koniugacja, czas przeszły

Przedmiotem artykułu jest korelacja pomiędzy postacią bezokolicznika a odmianą czasownika w czasie przeszłym. W badaniach uwzględniono ok. 25 000 czasowników zarejestrowanych w słownikach współczesnego języka polskiego. Z badań wynika, że ponad 99% czasowników wykazuje korelację pomiędzy postacią bezokolicznika a formą czasu przeszłego. Jedynie ok. 80 czasowników (a także ich derywatów prefiksalnych) ma uwarunkowane historycznie formy czasu przeszłego. Grupę tę tworzą głównie czasowniki typu *piec*, *strzec*, *iść*, *znaleźć*, a także niewielka część czasowników zakończonych na *-nąć*, np.: *kwitnąć*, *pęknąć*.

1. CZĘŚĆ TEORETYCZNA

Celem artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie, jak dalece postać bezokolicznika (fonetyczna bądź morfologiczna) determinuje odmianę czasownika w czasie przeszłym, innymi słowy, czy istnieje korelacja pomiędzy formą infinitivu a odmianą czasownika w czasie przeszłym.

Podstawę materiałową stanowią dwa słowniki – starszy *Słownik języka polskiego* pod red. Witolda Doroszewskiego oraz nowszy *Uniwersalny słownik języka polskiego* pod red. Stanisława Dubisza. Analizie poddano ogół leksemów czasownikowych zarejestrowanych w obu źródłach, tj. ok. 25 000 czasowników zawartych w SJP oraz ok. 23 000 czasowników uwzględnionych w USJP. Różnice ilościowe w obu źródłach wynikają głównie z faktu, że SJP – w przeciwieństwie do USJP – zamieszcza wiele leksemów dawnych, przestarzałych bądź charakteryzujących się indywidualnym użyciem. Uwzględnienie w analizie obu źródeł pozwala z jednej strony na prześledzenie zmian ilościowych i jakościowych dokonujących się w obrębie poszczególnych kategorii werbalnych, z drugiej natomiast na wskazanie zaobserwowanych tendencji, zwłaszcza w zakresie rzadkich lub niewielkich grup czasownikowych.

W dotychczasowych badaniach można wyodrębnić zasadniczo dwa nurty – starszy, reprezentowany przez tradycyjne gramatyki oraz nowszy, zapoczątkowany przez Jana Tokarskiego (Tokarski 1973).

Tradycyjne gramatyki, bazujące na ogół na ujęciach diachronicznych i w znacznej mierze na dorobku szkoły młodogramatycznej, konsekwentnie wyodrębniają dwa tematy (podstawy) czasownika – temat czasu teraźniejszego, np. *lej-e* oraz temat czasu przeszłego, np. *la-ł* (por. np. Klemensiewicz 1984). Istotną zasługą tradycyjnej szkoły polonistycznej jest wyodrębnienie czterech typów koniugacyjnych, tj. *-ę*, *-esz*, *-ę*, *-isz* // *-ysz*, *-am*, *-asz* oraz *-em*, *-esz*. Podział ten, choć w nieco zmodyfikowanej formie, stosuje część współczesnych gramatyk języka polskiego (por. np. Laskowski 1998), w tym gramatyki języka polskiego dla cudzoziemców (por. Bartnicka, Satkiewicz 1990, Kaleta 1995) oraz podręczniki przeznaczone do nauczania obcokrajowców. Ich kompletną listę do roku 2007 sporządziła Krystyna Data w artykule *Co, dla kogo, o czym?* (Data 2008).

Inspiracją nowszych ujęć są – jak zaznaczono – badania Tokarskiego przeprowadzone na materiale leksykalnym *Słownika języka polskiego* pod red. Doroszewskiego (Tokarski 1973). Warszawski badacz wyodrębnia XI typów koniugacyjnych wraz z podgrupami, co stanowi istotne *novum* w opisie polskiego czasownika. Propozycja ta zrywa zasadniczo z ujęciem tradycyjnym, określona koniugacja obejmuje bowiem wszelkie kategorie werbalne charakterystyczne dla określonej grupy leksemów (np. czas, tryb), reprezentujących dany typ koniugacyjny.

Koncepcję tę popularyzuje większość słowników języka polskiego, w tym *Uniwersalny słownik języka polskiego*, stanowiący podstawę materiałową opracowania.

Warto wspomnieć, że omawiana koncepcja znajduje odzwierciedlenie w dwu opracowaniach słownikowych poświęconych w całości odmianie czasownika, tj. w pracy Stanisława Mędaka *Słownik form koniugacyjnych czasowników polskich* (Mędak 1997) oraz Zygmunta Saloniego *Czasownik polski. Odmiana. Słownik* (Saloni 2001). Obaj autorzy opierają się na bogatym materiale czasownikowym, zaczerpniętym ze współczesnych ujęć leksykograficznych. Cechą charakterystyczną omawianych opracowań jest wielość paradygmatów odmiany czasownika (np. Saloni uwzględnia 106 typów, natomiast Mędak 170) oraz brak tradycyjnego podziału na dwa tematy, określony typ koniugacyjny – podobnie jak w ujęciu Tokarskiego – obejmuje wszystkie kategorie werbalne. Zaletą omawianych prac są m.in. zestawienia liczbowe, z obliczeń Mędaka wynika np. że ok. 40% współczesnych polskich leksemów czasownikowych stanowią czasowniki zakończone na *-ać* oraz *-ować* (por. Mędak 1997).

Próbę połączenia szkoły tradycyjnej z nowszymi ujęciami podejmuje Roman Laskowski (Laskowski 1998). Badacz wyodrębnia trzy koniugacje wraz z podgrupami i jednocześnie podaje sposoby tworzenia poszczególnych form czasownikowych. Autor wskazuje ponadto dominujące i produktywne typy cza-

sowników, jak również te, które od dawna mają charakter recesywny, a które można uznać za osobliwości.

Niezależnie od wspomnianych ujęć, napisanych głównie z myślą o polskim odbiorcy, lingwiści zagraniczni podejmują dalsze próby kodyfikacji polskich form werbalnych w celach glottodydaktycznych (por. Fellerer 2008).

2. CZĘŚĆ ANALITYCZNA

Z przeprowadzonych badań wynika, że istnieje bardzo wysoki stopień korelacji pomiędzy postacią bezokolicznika a odmianą czasownika w czasie przeszłym, tj. sposobem tworzenia form czasu przeszłego. Niezależnie bowiem od typu koniugacyjnego w czasie teraźniejszym czas przeszły tworzy się przez odcięcie wygłosowego elementu bezokolicznika *-ć* i dodanie do uzyskanej w ten sposób formy odpowiednich morfemów, tj. wykładnika czasu, rodzaju oraz osoby.

Z punktu widzenia omawianego zagadnienia w badanym materiale można wyodrębnić trzy zróżnicowane ilościowo i jakościowo grupy czasowników: 1) dominujące liczebnie czasowniki inne niż zakończone na *-eć* i *-(n)ąć*, tworzące czas przeszły w sposób zasadniczo bezalternacyjny; 2) czasowniki zakończone na *-eć* oraz 3) zakończone na *-(n)ąć*, którym towarzyszą wymiany samogłoskowe.

2.1. Czasowniki inne niż zakończone na *-eć* i *-(n)ąć*

Omawiana grupa tworzy czas przeszły w następujący sposób:

m.	f.	n.
<i>kocha-łem</i>	<i>kocha-łam</i>	<i>[kocha-łom]</i>
<i>kocha-łeś</i>	<i>kocha-łaś</i>	<i>[kocha-łoś]</i>
<i>kocha-ł</i>	<i>kocha-ła</i>	<i>kocha-ło</i>
m. os.	n. m. os.	
<i>kocha-liśmy</i>	<i>kocha-łyśmy</i>	
<i>kocha-liście</i>	<i>kocha-łyście</i>	
<i>kocha-li</i>	<i>kocha-ły</i>	

W przedstawiony sposób można uzyskać bezwyjątkowo formy czasu przeszłego od ok. 20 000 czasowników, co stanowi ponad 90% ogółu analizowanych leksemów czasownikowych, należących do różnych typów koniugacyjnych, por. np.: *kochać*, *unikać*, *studiować*, *malować*, *przytakiwać*, *bać się*, *stać*, *pić*, *żyć*, *czuć*, *nienawidzić*, *domyślić się*, *skarżyć*, *uczyć*, *być*.

W podobny sposób, aczkolwiek z pewnymi modyfikacjami, tworzy się czas przeszły od czasowników zakończonych na *-eć* i *-(n)ąć*.

2.2. Czasowniki zakończone na *-eć*

Czasowniki zakończone na *-eć* typu *mieć*, *chcieć*, *musieć*, *myśleć*, *wiedzieć*, *rozumieć*, *siwieć*, *mdleć* charakteryzują się występowaniem alternacji *e : a* we wszystkich rodzajach oprócz form męskoosobowych, por.:

m.	f.	n.
<i>wiedzia-ł~~e~~m</i>	<i>wiedzia-ł~~a~~m</i>	[<i>wiedzia-ł~~o~~m</i>]
<i>wiedzia-ł~~e~~s</i>	<i>wiedzia-ł~~a~~s</i>	[<i>wiedzia-ł~~o~~s</i>]
<i>wiedzia-ł</i>	<i>wiedzia-ł~~a~~</i>	<i>wiedzia-ł~~o~~</i>
m. os.	n. m. os.	
<i>wiedzie-liśmy</i>	<i>wiedzia-łyśmy</i>	
<i>wiedzie-liście</i>	<i>wiedzia-łyście</i>	
<i>wiedzie-li</i>	<i>wiedzia-ły</i>	

Taki typ odmiany ma obecnie według obliczeń sporządzonych na podstawie USJP jedynie ok. 1000 czasowników. Jest to grupa w znacznym stopniu recesywna, SJP uwzględnia ponad 1650 tego typu leksemów. Znaczna część z nich – na co wskazują analizowane źródła – zmienia swą postać morfologiczną, wybierając m.in. przyrostek bezokolicznika *-ić* // *-yć* lub *-(n)ąć*, stąd dawne formy typu *nienawidzieć*, *domyśleć się*, *wycieńczyć*, *polszczyć*, *krzepnieć*, *zwiądnąć*, *słabnieć*, poświadczane w SJP, mają obecnie postać *nienawidzić*, *domyślić się*, *wycieńczyć*, *polszczyć*, *krzepnąć*, *zwiądnąć*, *słabnąć* i tworzą czas przeszły według schematu przedstawionego w 2.1.

Wskazany typ odmiany – o czym mowa niżej – nie obejmuje czasowników *drzeć*, *przeć*, *trzeć*, *żreć*, *-wrzeć* i *-mrzeć* oraz ich derywatów prefiksalnych.

2.3. Czasowniki zakończone na *-(n)ąć*

Wszystkie czasowniki zakończone na *-ąć* typu *żąć*, *zacząć*, *dać*, *ciąć*, *miąć*, *giąć*, *piąć*, *jąć*, *kląć* oraz zdecydowana większość zakończonych na *-nąć*, np.: *machnąć*, *stanąć*, *kopnąć*, *wierzgnąć*, *rąbnąć*, *tonąć*, *tchnąć*, w tym niedawno zaadaptowane do polszczyzny leksemy typu *kliknąć* charakteryzują się występowaniem w czasie przeszłym alternacji *ą : ę* we wszystkich formach rodzajowych oprócz masculinum, por.:

m.		f.	n.
<i>zaczq-łem</i>	<i>kliknq-łem</i>	<i>zaczę-łam</i>	<i>kliknę-łam</i> [<i>zaczę-łam</i>] [<i>kliknę-łam</i>]
<i>zaczq-łeś</i>	<i>kliknq-łeś</i>	<i>zaczę-łaś</i>	<i>kliknę-łaś</i> [<i>zaczę-łoś</i>] [<i>kliknę-łoś</i>]
<i>zaczq-t</i>	<i>kliknq-t</i>	<i>zaczę-ła</i>	<i>kliknę-ła</i> <i>zaczę-to</i> <i>kliknę-to</i>
m. os.		n. m. os.	
<i>zaczę-liśmy</i>	<i>kliknę-liśmy</i>	<i>zaczę-łyśmy</i>	<i>kliknę-łyśmy</i>
<i>zaczę-liście</i>	<i>kliknę-liście</i>	<i>zaczę-łyśmy</i>	<i>kliknę-łyśmy</i>
<i>zaczę-li</i>	<i>kliknę-li</i>	<i>zaczę-ły</i>	<i>kliknę-ły</i>

Według wskazanego wzorca odmienia się ok. 1 200 czasowników, w tym ok. 160 zakończonych na *-qć*.

Prawidłowości te nie obejmują – o czym mowa niżej – form czasu przeszłego czasowników typu *kwitnąć*, *marznąć*, *zasłabnąć*.

Wskazanymi regułami nie można objąć ok. 80 czasowników (a także, choć nie zawsze, ich derywatów prefiksalnych), mających formy czasu przeszłego uwarunkowane przez czynniki historyczne. Tę niewielką liczebnie grupę tworzą:

1) czasowniki zakończone na *-eć* (sześć leksemów): *drzeć*, *trzeć*, *przeć*, *źreć*, *-wrzeć*, *-mrzeć*, por. dawne *łzeć*, mające formy czasu przeszłego typu *darł*, *-a*, *-o*, *darli*, *darły*;

2) czasowniki zakończone w bezokoliczniku na *-c* (osiem leksemów): *tluc*, *piec*, *rzec*, *siec*, *wlec*, *(po-)móc*, *strzec*, *strzyc*, mające postać czasu przeszłego typu *tlukł*, *-a*, *-o*, *tlukli*, *tlukły* (*włókl*, *włokła*, *-o*, *wlekli*, *wlokły*); *mógł*, *mogła*, *-o*, *mogli*, *mogły* (por. też Laskowski 1998);

3) czasowniki zakończone w bezokoliczniku na *-ść* oraz *-źć* (19 leksemów): *kraść*, *nieść*, *trząść*, *gnieść*, *-mieść*, *pleść*, *bóść*, *kłaść*, *prząść*, *wieść*, *iść*, *jeść*, *siąść*; *gryźć*, *leźć*, *wieźć*, *-naleźć*, w tym czasownik *paść*, mający podwójną odmianę uzależnioną od znaczenia; czasowniki te tworzą czas przeszły od różnych podstaw, np.: *gniótl*, *gniotta*, *gniottło*, *gnietli*, *gniotły*; *jadł*, *-a*, *-o*, *jedli*, *jadły*, o czym decydują czynniki diachroniczne (por. też Laskowski 1998);

4) czasowniki zakończone na *-nąć* charakteryzujące się całkowitym lub częściowym brakiem sufiksu *-nq-* w czasie przeszłym (grupa ok. 40 czasowników): *slabnąć*, *ziębnać*, *zgadnać*, *blednać*, *rzednać*, *więdnać*, *chłodnać*, *chudnać*, *brzydnać*, *wilgnać*, *stygnać*, *głuchnać*, *tęchnać*, *cichnać*, *schnać*, *-buchnać*, *puchnać*, *braknać*, *blaknać*, *siaknać*, *mięknać*, *pęknać*, *klęknać*, *brzęknać*, *niknać*, *milknąć*, *żółknać*, *świerknać*, *moknać*, *-wyknać*, *klapnać*, *ślepnąć*, *krzepnać*, *cierpnąć*, *chrypnać*, *gasnać*, *klęsnąć*, *kisnąć*, *-wisnąć*, *kwitnąć*, *pełznąć*, *marznąć*, *mierznać*, a także leksemy zakończone pierwotnie w infinitiwie na *-c* bądź *-ść*, mające obecnie podwójną postać bezokolicznika, np.: *biec* – *biegnąć*, *lec* –

legnąć, przysiąc – przysięgnąć, zaprząć – zaprzęgnąć, przeląc się – przeleknąć się, ciec – cieknać, ląc – lęgnąć oraz recesywne obecnie formy *rósć, grząść* zastępowane postaciami *rosnąć, grzęznąć*, podobnie jak dawne *kwiść – kwitnąć* (por. też Kreja 1956, Śmiech 1967); czasowniki te mają postać czasu przeszłego typu *pękł, -a, -o, pękli, pękły*.

Warto podkreślić, że wskazane czasowniki osobliwe podlegają ustawicznie procesowi zmian morfologicznych, stąd obecność w potocznej bądź standardowej polszczyźnie form typu *sieknąć, bodnąć, trząsnąć*. Przykłady te wskazują, że zmiana postaci bezokolicznika nie zawsze jest związana z zachowaniem pierwotnej formy czasu przeszłego, tzn. brakiem sufiksu *-ną-*. Podobnie nie wszystkie derywaty prefiksalne utworzone od czasowników uwzględnionych w punkcie 4. charakteryzują się brakiem tego przyrostka, por. np. *zagadnąć*, i odwrotnie – niektóre formy bezprzyrostkowe zachowują sufiks *-ną-* w czasie przeszłym, por. np. *buchnąć*.

3. WNIOSKI

Z przeprowadzonych badań wynika, że istnieje bardzo wysoki stopień korelacji pomiędzy postacią bezokolicznika a formami czasu przeszłego. Korelację tę potwierdza ponad 99% analizowanych leksemów, co oznacza, że przewidywalność odmiany czasownika w czasie przeszłym na podstawie morfologicznej bądź fonetycznej postaci bezokolicznika niezależnie od typu koniugacyjnego jest bardzo wysoka. Jest to istotne zwłaszcza w glottodydaktyce polonistycznej – cudzoziemcy uczący się języka polskiego, znając formę infinitivu, mogą niemal bezbłędnie tworzyć zdecydowaną większość form czasu przeszłego. Osobliwości obejmują zasadniczo historycznie uwarunkowane postaci bezokolicznika typu *piec, iść, znaleźć*, izolowane leksemy typu *drzeć, trzeć* oraz niewielką część czasowników zakończonych na *-nąć*. Proponowane rozwiązanie wydaje się dość proste i ekonomiczne jeszcze z jednego względu. Mianowicie fakt, że określony czasownik, np.: *być, mieć, jechać* jest nieregularny w czasie teraźniejszym, nie oznacza, że jest również nieregularny w czasie przeszłym, co zbliża proponowane rozwiązanie do ujęć tradycyjnych.

BIBLIOGRAFIA

- Bartnicka B., Satkiewicz H., 1990, *Gramatyka języka polskiego. Podręcznik dla cudzoziemców*, Warszawa.
- Data K., 2008, *Co, dla kogo, o czym? Tytuły podręczników języka polskiego dla obcokrajowców, [w:] W poszukiwaniu nowych rozwiązań. Dydaktyka języka polskiego u progu XXI wieku*, red. W. Miodunka, A. Seretny, Kraków, s. 501–510.

- Fellerer J., 2008, *Kilka uwag o płaskiej koncepcji gramatyki języka polskiego jako obcego*, [w:] *W poszukiwaniu nowych rozwiązań. Dydaktyka języka polskiego jako obcego u progu XXI wieku*, red. W. Miodunka, A. Seretny, Kraków, s. 91–101.
- Kaleta Z., 1995, *Gramatyka języka polskiego dla cudzoziemców*, Kraków.
- Klemensiewicz Z., 1984, *Podstawowe wiadomości z gramatyki języka polskiego*, Warszawa.
- Kreja B., 1956, *Czasowniki z sufiksem -nąć we współczesnym języku polskim*, „Język Polski”, s. 285–289.
- Laskowski R., 1998, *Czasownik*, [w:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, H. Wróbel, Warszawa.
- Mędak S., 1997, *Słownik form koniugacyjnych czasowników polskich*, Kraków.
- Saloni Z., 2001, *Czasownik polski. Odmiana*, Słownik, Warszawa.
- Słownik języka polskiego PWN*, 1958–1969, red. W. Doroszewski, Warszawa.
- Śmiech W., 1967, *Rozwój form czasu teraźniejszego czasownika w języku polskim*, Łódź.
- Tokarski J., 1973, *Fleksja polska*, Warszawa.
- Uniwersalny słownik języka polskiego PWN*, 2003, red. S. Dubisz, Warszawa.

Summary

The subject of this article is the correlation between the infinitive form and the conjugation of a verb in the past tense. Research has shown that approximately 25 000 verbs are listed in contemporary Polish language dictionaries. In addition, further research has demonstrated that more than 99% of Polish verbs present the aforementioned correlation between the infinitive and past tense. Only approximately 80 verbs (and their derivative forms) have irregular past tense forms, e. g. *piec* ‘to bake’, *strzec* ‘to protect’, *iść* ‘to go’, *znaleźć* ‘to find’. To a lesser extent, verbs ending in *-nąć* (for example *kwitnąć* ‘to flourish’, *pęknąć* ‘to burst’) may be included in this group. The origin of the past forms of these verbs depends on historic factors and therefore, there is no correlation with contemporary verbs.